

ZELZELEDEN DEPREME, ACI OLAYLARIN SÖZ VARLIĞI

Hamza Zülfikar

- Şu kısa insan ömrü içinde ne çok acı olaylarla karşılaştık, ne çok insan kaybı yaşandı, ocaklar söndü. Bunun bir de tarihteki örnekleri var. Her faciada olduğu gibi devletin ve hayırsever halkın desteğiyle bu yıkımlar göğüslenmeye çalışıldı. Tanık olduğumuz her olay bize dayanışmanın, yurttaşlığın örneklerini gösterdi. Kahramanmaraş, Adıyaman, Malatya, Antakya, Şanlıurfa, Diyarbakır ve civar ilçelerde ardı ardına meydana gelen depremler üzerine hemen “Can Azerbaycanlı” kardeşlerimiz yardıma koştu. Otomobilinin bagajına ve arka koltuğuna doldurduğu giysileri depoya teslim eden Azerbaycanlı kadın, üzerindeki mantoyu, kazağı da çıkarıp getirdiği eşyaların üzerine koydu. Parkasını, botunu depremzedeye giydiren askerler gördük. Türk halkı, “gözbebeğimiz” diye nitelendirdiği Mehmetçik’le bu illerde felakete uğrayanların yardımına koştu. Gözyaşları bu ateşi söndüremedi.

Yüzyılın depremi diye adlandırılan bu yıkımda deprem ve bununla alakalı *toplu yaşam alanı*, *yıkım kararı*, *deprem ivmesi* gibi söz varlığı gündem oldu. Bir hukuk terimi olan “yıkılmaya meyilli, yıkıldı yıkılacak” anlamındaki *mâil-i inhidam* terimi ise artık duyulmuyor. Bu, *çökmeye*, *yıkılmaya eğilimli* demektir. Karşılaşılan bu felakette *afet*, *afetzede*, *felaket*, *felaketzede* kullanılan başlıca kelimeler oldu. Deprem bütünü şiddetiyle vurduğu illerimizle ilgili olarak deprem uzmanları, ilgili öğretim üyeleri *asil deprem*, *esas deprem*, *birinci derece deprem*, *artçı deprem*, *fay hattı* gibi adlandırmalarla olayı açıklamaya çalıştılar. Televizyon yayınlarında depremle ilgili daha önce duymadığımız *donatı*, *dayanım*, *azalım*, *sönüm* gibi değişik kelimelerle karşılaştık. Bunlardan *sönüm Türkçe Sözlük*’te var. Ancak bir deprem terimi olarak ayrıca tanımlanması gerekir. Bunun gibi *asil deprem* (esas deprem) de sözlüklere girmelidir. *Türkçe Sözlük*’te *donatı* “teçhizat” karşılığı olarak gösterilmiş. Yaşanan felaketin anlatımında görüyo-

ruz ki *donatı* inşaatın yapımında demir, demir örgüsü ve diğer yapım malzemesi, işi için kullanılıyor. Bunun da sözlüklerde ayrıntılı tanımı yapılmalıdır. *Bindirme*, *Türkçe Sözlük*'te var. Ancak bu kelimenin de deprem terimi olarak tanımlanması gerekir. *Dayanım* sözüne gelince *Türkçe Sözlük*'te *dayanım* “Bir varlığın dış etkilere karşı direnme özelliği, direnç” biçiminde tanımlanmıştır. Bugünkü kullanımlara baktığımızda *dayanım*, daha çok bir yapının depreme karşı mukavemeti, dayanıklılığı, dayanırlığı anlamı ağır basıyor. İnsan hayatıyla ilgili bu kelimeleri ve anlamlarını bilmemiz, öğrenmemiz gerekir. *Azalm* terimi ise henüz *Türkçe Sözlük*'e girmemiştir. Depremin şiddetinin giderek zayıfladığı anlamında kullanılıyor. *Yıkım*, *Türkçe Sözlük*'te var, biyoloji ve tıp terimi olarak kullanıldığı belirtilmiş ama bir de deprem terimi olarak tanımlanması gerekir. Depremin anlatımında *kara propaganda* sık geçen sözlerden biridir. Türkçe ve Fransızca kelimelerden bir araya getirilmiş olan *kara propaganda* da *Türkçe Sözlük*'e alınıp tanımlanmalıdır. Ayrıca bu terimler sözlük sayfaları arasında kalmayıp eğitim öğretimin de konusu olmalıdır.

Fay hatları üzerinde duran ülkemizde felaketin boyutlarını daha iyi anlamak ve anlatmak için ilgili terimleri bir araya getirmek, tanımlamak, tanıtmak, çeşitli boyutlarda yayınlar yapmak zorundayız. Hatta depremle ilgili el kitapları hazırlamalıyız. Yaşanan bu felaket karşısında şimdi Afet Bakanlığı kurmak, depremle ilgili olarak bilim kurulları oluşturmak gibi öneriler var. Bunların arasında öncelik, deprem terimlerini ele almak, terimleri bir araya getirmek, yayımlamaktadır. Alanın bilim adamı, *deprem ivmesi* sözünü kullanıyor. Sözlüklerde bulamadım. Anladığım kadarıyla “zamana bağlı olarak depremdeki hareketliliğin değişme, artma veya azalma oranı” demek olsa gerek. Türkçeye de geçmiş olan *akselerasyon* da bu anlamda kullanılır.

Yaşanan yıkımın ardından bütün yayın organları ortamı *Türk halkı tek yürek oldu* diye anlattılar. *Tek yürek olmak* deyiminde *kalp* kelimesinin yerini *yürek* kelimesine bıraktığı dikkat çekmektedir. Kalpten yüreğe geçiş, *kalp atışları*, *kalp krizi*, *kalp yetmezliği*, *kalbi kırık* gibi birçok sözde mümkün olmadı ama *kalp acısı* yerine *yürek acısı* kullanımı çoğaldı. *Yürek* kelimesi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçtiği gibi soydaş ülkelerin dilinde yaygındır. *Yürek* asıl Türkçe deyimlerde sıklıkla kullanılmıştır: *Yürek paralamak*, *yüreği daralmak*, *yüreği burkulmak*, *yüreğine oturmak* vb. Bu durum gösteriyor ki *yürek* sözünün *kalp* yerine geçmesinde belli bir mesafe alınmıştır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Yürek Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı yayında *kalp* yerine *yürek* kullanıldı. *Kardiyoloji* terimi *yürek bilimi* sözüyle karşılandı. Şimdi iş, her bilim dalının Fransızca, İngilizce terimlerine Türkçe karşılıklar bulmaya, mevcut Türkçe terimleri benimsemeye, bu yolda duyarlılık göstermeye kaldı.

Asrın felaketi veya *yüzyılın felaketi* diye adlandırılan, bu illeri vuran depreme özgü sözleri *yer bilimi* (jeoloji) terimleri arasında bulunuyor. Oysa *sismoloji/deprem bilimi* adında bir başka alan daha var ve bunların da kendine özgü terimleri bulunmaktadır. *Sismik*, *sismik izolatör*, *sismograf*, *akselerometre*, *fay*, *risk* gibi iki yüzden fazla terim doğrudan deprem bilimi terimiyle ilgilidir. Bunla-

rın bir bölümü *alüvyon, çöküntü, tortul, kayaç* örneğinde olduğu gibi coğrafya terimidir. *Deprem çizgisi, deprem çadırı, dalga, enkaz, tsunami, deprem kuşağı, deprem ocağı* terimleri ise doğrudan deprem bilimiyle ilgilidir. Bir kısım terim ise Türkçe kelime ve eklerden türetilmiştir. Yapılan yayınlarda *atım* terimi geçti. *Üç metreden fazla atım meydana getiren depremin neden olduğu kırıklar görüntülendi.* Bu cümlede *atım* Türkçe bir terimdir ve tanımlanması gerekir.

Türk Dil Kurumunca 1971 yılında Hamit Nafiz Pamir ve Önder Öztunalı tarafından *Yerbilim Terimleri Sözlüğü* yayımlanmıştı. İçinde belli sayıda depremle ilgili terimler ve tanımları da var. Aradan 50 yıl geçti. Bu çalışmadaki terimler üzerinde tekrar durulmadı ve önerilen Türkçe terimler güncellenemedi, terimlerde birlik sağlanamadı. Öte yandan bu alana ait birçok yeni yabancı ve Türkçe terim kullanıma girdi. Durum böyleyken bir deprem ülkesi olan Türkiye'de *deprem bilimi* (sismoloji) terimleri üzerinde bağımsız bir yayının olmaması düşündürücüdür. Deprem bilimiyle ilgili terimlerin bir araya toplanmasının sırası gelmiştir. Terimlerin bir bilim dalının temel taşları olduğu fikri öne çıkarılmalıdır. Kökeni yabancı olanların Türkçe karşılıklarını türetmeyi ve o terimlerde birlik sağlamayı millî görev saymalıyız.

Arapça kökenli *zelzele* kelimesinden *deprem* terimine geçişin ötesine gidemedik. Batı kökenli olanlara bulunan karşılıkları işletemedik. Fransızca *Jeoloji* karşılığı olarak *yer bilimi* terimi benimsendi ancak yazımında birlik sağlanamadı. *Jeoloji* kelimesi örnek alınarak buna *yerbilim* dendi, bitişik yazıldı. Bir de *yer bilimi* yazımı var. Bu ikilik bugüne kadar devam etmektedir. *Yerbilim* bu yapısıyla sıfat tamlaması, ayrı yazılan *yer bilimi* ise bu yapısıyla ad tamlamasıdır, dolayısıyla ad olarak *yer bilimi* yazımı Türkçe kurallara uygundur. Bu ikilik öteki bilim dallarının adlarında da var. Yeniden gözden geçirip üzerinde durduğumuz *deprem bilimi* terimi de *sismoloji* terimine bakıp *deprembilim* biçiminde yazılmamalıdır.

Nafiz Pamir ve Önder Öztunalı'nın *Yerbilim Terimleri Sözlüğü*'nde kelimenin yazımı *deprembilim* biçimindedir. Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde ise bu ad *yer bilimi, deprem bilimi* biçiminde Türkçe tamlama kuralına göre yer almıştır. Bir kavramın iki farklı kelimeyle karşılanmasının örnekleri bunlarla sınırlı değildir. 1970'li yıllardan bu yana bitişik ayrı yazmada birlik sağlayamadık. Farklı kaynaklarda yer alan veya farklı kişiler tarafından kullanılan terimlerin birinde karar kılamadık. Bilim adamlarından bu tür sorunları, karmaşayı gidermeleri beklenmektedir. Aksi hâlde her alanda Fransızca, İngilizce terimler yaygınlaşacaktır.

Televizyon programlarında sıkça geçen *artçı deprem* ve kısaltılmış biçimi *artçı* terimi Nafiz Pamir ve Önder Öztunalı'nın *Yerbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *art sarsıntı* biçimindedir. Terimlerle ilgili bir de böyle sorunlarımız var. Bir kavramın farklı iki terimle karşılanması. *Artçı sarsıntı* terimi *Türkçe Sözlük*'e alınmıştır. Her ikisi de Türkçe olan bu iki terimden yaygın olan *artçı deprem* teriminde birleşmeliyiz. Bunun yanında sözlükte *artçı şok* maddesi de var, *Türkçe Sözlük*'te *artçı şok, artçı deprem* maddesine gönderilmiş. Sözlü ve yazılı yayınlarda

artçı şok ve *artçı şoklar* sözleri sık geçer. Fransızca *şok* (*choc*) kelimesinin dile girişi veya Türkçeye musallat oluşu eskidir. Bundan *şoklamak* biçiminde fiil de türetilmiştir. Yardımcı fiillerle *şok etmek*, *şok olmak* kullanıldı. *Şok market*, *şok tedavi*, *şok açıklama*, *şok geçirmek*, *şok görüntü*, *şok indirim* gibi pek çok türevleri dile yerleşti. Bundan 40-50 yıl önce yaşamış biri bu kelimeleri bilmezdi. Karşılık olarak vaktiyle önerilen *sarsım* veya *çarpılım* sözleri benimsenmedi. Bir olay karşısında *şok oldum* yerine *sarsıldım*, *çarpıldım* denebiliyor. *Şok* ile birlikte aynı kökten *şoke* de Türkçede yer buldu. “Şaştım, şaşkınlığa uğradım, şaşkına döndüm, dondum kaldım” gibi daha başka fiillerimiz varken *şoke olmak*, *şoke etmek* nedense çok ilgi gördü. Bunun eğitimle öğretimle ilgisi vardır. Ana dili Türkçe olanlar, Batılı olma hevesiyle bu kelimelere yöneliyorlar. Şimdi uğradığımız bu felaket “şok etkisi yarattı” diye konuşuluyor. *Artçı şok* kelimesine gelince bu, muhtemelen *after shock* kelimesinin çevirisidir. Bilinçsiz çeviri dili tahrip ediyor.

Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Yerbilim Terimleri Sözlüğü* yayımlandığı 1971 yılında ilgi görmüştü. Hatırladığım kadarıyla bazı terimleri o yıllarda tartışma konusu olmasına rağmen bugün kullanımda olan Türkçe terimler o günlerde yayılmaya başlamıştı. *Asal sayılar* gibi *asal deprem* terimi bunlardan biriydi. *Asal deprem*'in bir karşılığı da *yok edici* idi. *Yok edici deprem* terimi İngilizce *principal earthquake* teriminin karşılığıdır. Demek oluyor ki bizim üzerinde duracağımız başka konular var. Türetilmiş olan Türkçe terimlerin hangi Batı kökenli kelimeden çevrilmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken konulardan biridir. Konumuzla ilgili terimlerden biri *dalga*'dır. *Dalga* daha çok denizcilikle ilgili bir sözdür. Anladığımızı göre depremin de dalgası ve dereceleri var. Depremin boylu boyunca yayılışı da bu terimle adlandırılıyor, Ayrıca dalganın boyu ölçülebiliyor. İlkinin uzunluğuna göre *birinci dalga* diye adlandırılıyor. *Birinci dalga* terimi *primary wave* teriminin karşılığıdır. Yalnızca karalarda değil denizlerde de deprem söz konusudur. Onlara da *sea quake* karşılığı *deniz depremi* deniyor. Yıllarca kullanılmış *debi* Fransızca kökenli bir terimdir. Buna gösterilen *akış hızı* uygun terimdir, öne çıkarmalıyız. *Akım* karşılığından çok *akış hızı* çok daha anlaşılır bir sözdür. *Hız* kelimesi köken olarak Türkçe değil deyip *akış hızı* terimini gözden çıkaramayız. Yapılan yayınlara baktığımızda ülke toprakları “çok depremlı bölge”, “az depremlı bölge” şeklinde sınıflandırılıyor. Bu bölgeleri yer bilimi açısından ayrıntılı araştırmak ve bölge halkını bilgilendirmek gerekir. Aslında depremde Türkiye'nin her köşesi sarsılıyor.

Depremin tarihteki yıkımından da söz etmek, kaynakları gözden geçirmek, yazma eserleri incelemek gerekir. Ülkemiz için hayati önemi haiz bu afetin bütün incelikleriyle bilinmesi, adlandırılması ve öğretilmesi, terimlerinde ve tanımlarında birlik sağlanması önümüzde duran sorunlardandır. Anadolu'nun çeşitli köşelerinde yerin kilometrelerce dibinde yanmakta olan ocağın üzerinde seksen beş milyon insan yaşıyor. Uzmanlar bu merkezi *deprem ocağı* diye adlandırıyorlar. Bu ciddi tehlikeyi ancak deprem sırasında anlıyor, sonra unutuyoruz.

Ülkenin şimdi temel konusu depremdir. Olan bitenler yeterince konuşuldu, yazıldı şimdi işin özünde bilgilenmeyle, önlemeyle ilgili görevimiz var. Arapça kökenli *zelzele* yabancı sayılıp yerine *depremek* fiilinden *deprem* türetildi. Ancak *depremdede* örneğinde Farsça kökenli *-zede* korundu. *Zelzele* Farsçada da kullanılır, *zemin lerze* (yerde deprem) sözüyle de ifade edilir. Farsça *lerze* kelimesiyle kökteş olan Türkçede bir de *lerzan* kullanılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in *Şirler pençe-i kahrından olurken lerzan beni bir gözleri ahuya zebun etti felek dizesinde* "titreme, titreyiş" anlamında *lerzan* kelimesi geçer. *Depremek* ve *tepremek*, *tepmek* biçiminde dilimizde ses değişmeleriyle yaşayan *tepmek* fiil kökünden *reaksiyon* karşılığı *tepki* türetmişiz. Halk ağızlarında *depmek* fiili yaygındır. Bundan "tekme" anlamında *depik* var. Tarihî metinlere baktığımızda örnek olarak *Dîvânu Lugât't-Türk'te depmek* değil *tepmek*, *tepremek* ve çatı ekli *tepreşmek*, *teprenmek*, *tepretmek* hâkimdir. Batı Türkçesinde ise *depmek*, *depreşmek*, *deprenmek*, *depretmek* yaygındır. İsbetli olarak *deprem* kelimesi de *depremek* fiil kökünden ad yapan *-m* ekiyle *deprem* biçiminde dile kazandırılmıştır. *Deprem* yanında bir de Türkçede *yer sarsıntısı* sözü yaygındır. Bunun dışında olayın anlatımında *deprem oldu*, *deprem meydana geldi*, *yer sarsıldı*, *yer yerinden oynadı*, *zelzele oldu* gibi sözler kullanırız. Bu alandaki söz varlığının fazlalığı ülkemizdeki afetin sıklığını gösteren bir işaret olup insanın zihninde özel bir yeri var.

"Yer hareketliliğini ve buna dayalı meydana gelen olayları inceleyen bilim dalı" demek olan *deprem* terimine bağlı olarak dilde dolaylı olarak kullanılan birçok başka kelime var. Bunlardan biri Arapça kökenli *şebeke* sözüdür. *Su şebekesi*, *doğal gaz şebekesi*, *elektrik şebekesi*. Haberleşme söz konusu olunca daha çok *şebeke* yerine *ağ* geçiyor. *İletişim ağı* veya *iletişim ağları* biçimindeki sözlere bakarak *su ağı*, *doğal gaz ağı*, *elektrik ağı* biçiminde *ağ*, *şebeke* yerine geçebilir. Tıp dilinde de dokulardan bahsedilirken *şebeke* kelimesi geçer. Bu alanda da *ağ* kullanılmalıdır. Öğrencilere eskiden verilen kimliğin bir adı da *şebeke* idi, *öğrenci şebekesi* diye adlandırılırdı. Hukuk dilinde de toplu hâlde suçta teşvikte *şebeke* terimi kullanılır.

Yaşadığımız olaylarda *altyapı*, *üstyapı* terimlerinin de sık kullanıldığını görüyoruz. Bu felaketle ilgili olarak yazılanlar, konuşulanlar arasında "*Neden arazi kullanımı, afetsellik dikkate alınmamış?*" gibi sorular soruluyor. Bu cümlede geçen *afetsellik* dikkat çekici yeni bir sözdür. Türkçe *-sel* sıfat yapma eki Arapça kökenli *afet* kelimesine de getirilmiş. Bunun gibi bir de *Neden mekânsal alternatifler üretilmiyor* cümlesinde geçen *mekânsal* kelimesi de var. Bu kelimedede *-sal* eki Arapça kökenli *mekân* kelimesine eklenmiştir. Aslında bunlar Türk Dil Kurumu ile konuşularak otaya atılmış terimler değil. Hep çeviri bu örneklerde etkili olmuştur. *Alfa*, *beta* harflerinin adından *alfabe* biçiminde bir adlandırma yapılmış, biz de onu çevirip *abece* karşılığını bulmuşuz. *Alfabetik* kelimesine gelince o da *abecesel* ile karşılanmış. *-sal* (*-sel*) eki burada da kullanılmış. Türkçede bu kavram nasıl ifade edilir, hangi eklerimiz, kelime köklerimiz var diye düşünmeden kolay yol, çeviri yolu seçilmiş, düşünülmeden *-sal* (*-sel*) kö-

keni Türkçe olmayan her türlü kelimeye eklenmiştir.

Dikkat edilirse bu hadisede de *tercih*, *seçenek* artık yerini *alternatife* bıraktı. Haberlerde ifade edilenlere bu gözle bakıldığında Batı kökenli karşılıklar öne çıkıyor. Bu gelişmede benim de dâhil olduğum, Türk dili ve edebiyatı alanlarında çalışanların da ihmali vardır. Dildeki bu yabancılaşmayı yazarlar, çeşitli dalların bilim adamları dikkate almamaktadır. Özellikle gazete dilinde benim de anlamadığım ve İngilizce sözlüğe bakma ihtiyacını duyduğum kelimeler geçmeye başladı. Resmî dile, devlet diline dâhil olanlar var. *Dezenformasyon* sözünü öğreneli çok olmadı. Yaşanan felaketle ilgili olarak *dezenformasyon* gibi kelimeler sık duyulmaya başlandı. *Dezenformasyon* yuvarlak olarak yalan haber demekse de esas olarak “yaşanan olaylarla ilgili bilgileri, haberleri çarpıtma, insanları yanıltma” anlamı ağırlıktadır. *Dezenformasyon*’a karşılık olarak bu ara *yalanı yalanlama* biçiminde bir söz duymaya başladık. Gene yaşanan deprem olayı ile ilgili bir de *felaket tellallığı* dillerde dolaşiyor.

Hamit Nafiz Pamir ve Önder Öztunalı tarafından hazırlanarak Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Yerbilim Terimleri Sözlüğü*’nde (1971) yer alan terimlere geçen yıllar içinde yenileri eklenmiştir. *Enkaza ulaşma* örneğinde olduğu gibi terim olabilecek özel sözlerle de ortaya çıktı. *Enkaza ulaşım* sözü, “Depremi sebep olduğu yıkıntılar arasında çalışma ve buralardan canlı çıkarmaya çalışma” şeklinde tanımlanabilir. Gerektiğinde bu terimlerin tanımına *Yıkılan binaların enkazına ulaşılmaya çalışılıyor* biçiminde cümle örnekleri de ilave edilebilir. Bir de *deprem haritası* terimini örnek olarak verelim. *Bir ülke toprakları üzerinde fay hatlarının geçtiği alanları gösteren araç* diye tanımlayabiliriz. Bu tanıma “*Daha çok Maden Tetkik Enstitüsünün hazırlamış olduğu deprem haritası kullanılmaktadır.*” biçiminde bir cümle de eklenebilir. İşin asıl zor tarafı yabancı terimlere uygun bir karşılık bulmak ve benimsetmektir. *Enerji transferi* örneğini verelim. Her iki kelimesi de Türkçe değil. *Transfer* karşılığı *aktarım* (*enerji aktarımı*) kanaatimce uygun bir karşılık olabilir.

Yaşanan felaket sırasında yayın organlarında, birtakım kısaltmayla karşılaştık. “Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı” sözünün kısaltması olan *AFAD* yanında CEKUT, AKUT, UMKE gibi kısaltmalar gazetelerde yer alıyor ve ayrıca içinde neyin kısaltması olduğu belirtilmiyor.

Ülkemizin bir daha böyle bir felaketle karşılaşmamasını, can kayıplarının olmamasını dilerken depremi daha yakından tanımak, yaşanan olayları hatırlayarak tahribatının neler olduğunu görüp ona göre önlem almak zorundayız. Bunun için de depremi öğrenmek, öğretmek, ne olduğunu okullarımızda anlatmak, bu felaketi ders konusu yapmak başlıca görevimiz olmalıdır.